

ZIMÁNYI ÁRPÁD

Eszterházy Károly Főiskola, Eger

ALAKVÁLTOZATOK A HELYESÍRÁSBAN

Bevezetés

Helyesírási szabályzatunk 12. kiadását áttekintve megállapíthatjuk, hogy a korábbiaknál lényegesen nagyobb szerep jut az alakváltozatoknak, a kétféleképpen (vagy ritkábban: háromféleképpen) írható szavaknak. Az akadémiai szabályzat előző két kiadásában (AkH.¹⁰, AkH.¹¹) ilyen mértékben nem szerepeltek alakváltozatok, ezért érdemes alaposabban körüljárni ezt a kérdéskört.

A Nyelvművelő kézikönyv szerint **alakváltozat**nak tekintjük az olyan közös gyökerű párokat, amelyeknek tagjai között írásban is megnyilvánuló magán- vagy mássalhangzóbeli eltérés tapasztalható (NyKk. I. 139). E változatok között jobbra nem jelentésbeli, hanem csupán hangulati, használatbeli, stiláris különbségek vannak (*fél – föl, fonal – fonál, tele – teli, muslica – muslinca*). Az alakváltozatoktól némileg eltérnek az **alakpárok** (paronimák), amelyek tagjai valamely önálló szóelem (képző, jel stb.) tekintetében különböznek egymástól, mégpedig úgy, hogy kisebb-nagyobb jelentéskülönbség is van köztük (*egyhangúlag – egyhangúan, helység – helyiség, konferansz – konferanszié*).

A **helyesírási alakváltozatok** fogalmával a NyKk. nem foglalkozik. Az AkH.¹² újdonsága, hogy a jelentéskülönbségen alapuló vagy a kiejtési alakváltozatok mellett több szabálypontban fogalmazódik meg a vagylagos írásmód elvi és gyakorlati lehetősége, illetőleg a szótári részben, különösképpen az idegen szavak között található számos ilyen példa. Mielőtt ezeket bemutatnánk, tekintsük át az előzményeket.

Az előzmények

Szemere Gyula **helyesírás-történeti munkájában** összefoglalja a **kettős alakok** kérdéskörét. (Monográfiájában nem használja sem az *alakváltozat*, sem az *alakpár* terminust.) 1900 óta kikristályosodott az a gyakorlat, hogy ha valamely szónak kétféle változata él a köznyelvben, akkor mindkettőt helyesnek kell elfogadni a szabályzat szójegyzékében (Szemere 1974: 104). A 20. század elejéig először csupán az ejtésbeli kettősségekről volt szó (*fél – föl, felmegy – fölmegegy*), mellyel a jóhangzás elvét kívánták szolgálni, majd hosszú viták után kiterjesztették másféle alakváltozatokra. Simonyi Zsigmond és Zolnai Gyula támogatta a szabályzatban és a szójegyzékben a kettős alakokat. Balassa József és Kelemen

Béla viszont következetesen azt hangsúlyozta, hogy a helyesírásnak csak egyetlen alakot szabad elfogadnia (uo. 105). Ennek következtében folyamatosan szűkítették az alakváltozatok körét. Például 1915 és 1939 között még ott szerepelt az *iskola* mellett az *oskola*, az *ismer* mellett az *ösmér*. Néhány további magánhangzós kettősség, melyek közül a kevésbé gyakori – a második – forma legkésőbb 1954-ben kikerült a szabályzatból: *ad – ád, ábécé – ábéce, borotva – beretva, felleg – fölleg, lyukaszt – likaszt, mandula – mandola, mögé – megé, mögött – megett, posta – pósta, sötét – setét, tinta – ténta, töpörtyű – tepertő, uzsonna – ozsonna*. Mássalhangzós változatok: *béklyó – békó, cseresznye – cseresnye, kunyhó – gunyhó, olt – ojt, pamut – pamuk, rubin – rubint, uborka – ugorka, verbunkos – verbungos*; illetőleg *drágáll – drágál, javall – javal, restell – restel, zöldell – zöldel; kopaszt – koppaszt, peron – perron, szöllő – szöllö, vajon – vajjon*.

A **kettős alakok** másik nagy típusát az alaktani változatok adják, egyfelől a rövidebb-hosszabb toldalékolásbeli változatok (*add – adjad, állsz – állasz, értem – érettem*), másfelől a töváltozatok (*faluk – falvak, erdője – erdeje*). Ezek jó része – bizonyos fokig rendszert alkotva – az AkH.¹⁰-ben szerveződött szabállyá (l. alább).

Mindezek alapján Szemere Gyula megállapította: „Az írásformák egyalakúsításával sohasem szabad erőszakot tenni a nyelven. A fölösleges és zavaróvá vált kettősségek megszüntetésével ezért időről időre együtt jár a nyelvfejlődés teremtette újabb kettős alakok elismerése” (Szemere 1974: 109).

Mivel Szemere alapművében az 1832 és 1954 közötti szabályzatokat vizsgálta, a következőkben – átfedéssel, illetőleg a folytonosság okán – az utóbbi három kiadást elemezzük az alakváltozatok szempontjából.

Az 1954-es szabályzat *A kiejtés szerinti (fonetikus) írásmód* című fejezetben 11 szabálypontba sorolva tárgyalja a kettős alakokat. A bevezető szabály (55.) általános értelmű: „Vannak olyan szavaink, amelyek a nyelvjárásbeli eltérések vagy ingadozások, illetőleg nyelvbeli különfejlődések következtében a köznyelvben kétféle alakban használatosak. Mivel a legtöbb ilyen szónak mind a két alakja el van terjedve, az írásban mindkét alakváltozat használata jogosult és helyes.” A továbbiakban a következő eseteket foglalja rövid szabályokba:

56.: az *e – ö* váltakozása (*fel – föl, csepeg – csöpög*);

57.: az *o – u* váltakozása (*csoda – csuda, csorog – csurog*);

58.: a *v-s* tövű igék (*hív – hí, szív – szí, vív – ví*);

59.: a *dz – z* váltakozása (*dörgölözik – dörgölődzik, hallgatózik – hallgatódzik*);

60.: a 2. személyű felszólító módú igealakok rövidebb és hosszabb alakjai (*add – adjad, hidd – higgyed*);

61.: az *ll* végű igék rövidebb és hosszabb alakjai (*állsz – állasz, hullt – hullott*);

62.: a *d* végű igék rövidebb és hosszabb alakjai (*mondta – mondotta, kezdték – kezdeték, toldták – toldották*);

63.: a *metsz, látszik, tetszik* kettős alakjai (*metssze – messe, tetsszem – tesszem*);

64.: az *ú, ü, ó, ő* végű névszók kettős alakjai (*varjúk – varjak, faluk – falvak, szók – szavak, erdője – erdeje*);

65.: a határozószók kettős alakjai (*kint – kint, bent – benn*);

66.: egyéb kettős alakok (*gyerek – gyermek, leány – lány, miért – mért*).

Ezekon kívül még egy szabálypont tárgyalt kettős alakokat: a köznyelvi mellett a közép-fokú melléknevek „régies hatású, ezért ritka” formáit mutatja be a 36. pont (*idősebb – idősb, magasabb – magasb, dühösebb – dühösb*).

Az 1984-es kiadás az AkH.¹⁰-től eltérően már nem széttagolt formában és külön-külön megfogalmazott szabályokkal dolgozza fel a kérdést. *Toldalékolásbeli kettőségek* címmel a 45. szabálypont egymondatos bevezető után már csupán a típuspéldákat sorolja fel: „Mind az igék, mind a névszók toldalékos formái között vannak olyan kettős alakok, amelyek a köznyelvben egyaránt használhatók. Írásban is helyes tehát mindkét forma.”

hallgatódzik – hallgatózik, lopódzik – lopózik [...];

dobj – dobjál, kérj – kérjél [...];

dobd – dobjad, vágd – vágjad [...];

állsz – állasz, hullt – hullott [...];

keveslem – kevesellem, kicsinyli – kicsinyelli;

öregedik – öregszik;

igyekezik – igyekszik;

küldte – küldötte, kezdték – kezdték [...];

értem – érettem, érted – éretted;

ezzel – evvel, azzal – avval;

látniuk – látniok, várniuk – várniok [...];

rég – régen, most – mostan, épp – éppen [...].

A szabálypont azzal az apró betűs megjegyzéssel zárul, hogy az alakváltozatok nem mindig azonos értékűek. Például a *-dzik, -zik* képzővariánsok között nincs különbség, de a felszólító módú rövidebb és hosszabb alakok közül az előbbiek nyomatékosabbak. Végül utalást találunk arra, hogy a felsoroltak között vannak választékos, illetve elavuló formák. Az Osiris Kiadó *Helyesírás* című kézikönyve e ponthoz kapcsolódva – és az alakváltozatok közül egyáltalán – csak a *-dzik, -zik* és az *-ll, -l* képzővariánsok példasorát bővíti jelentősebb mértékben (OH. 70–1).

Az AkH.¹⁰-től eltérően külön pontba került a *borjúk – borjak, zászlója – zászlaja, szók – szavak* kettős alakok típusa (30.), valamint a *metsz, látszik, tetszik* esete (32.).

Ebben a szabályzatban jelenik meg először az **alakváltozatok** fogalma (25.), külön a magánhangzós és külön a mássalhangzós példákkal:

fél – föl, csepeg – csöpög [...];

csoda – csuda, csorog – csurog;

döl – dül;

hova – hová, levő – lévő, tied – tiéd [...];

lábás – lábós;

lány – leány, mért – miért, rá – reá; illetőleg

lenn – lent, fenn – fent [...]; gyerek – gyermek.

A hozzá kapcsolódó megjegyzés szerint az alakváltozatok nem azonos értékűek. Ezt a megállapítást több példával is szemlélteti.

A *lenn – lent* típusú határozószókkal részletesebben külön szabály is foglalkozik (46.).

Az AkH.¹¹-ben – nem pusztán a szabályok között, hanem bizonyos esetekben csupán a szótári részben – további kettős alakok is szerepelnek. Ezek azonban nem tekinthetők alakváltozatnak, mivel a szópár tagjaihoz eltérő jelentéstartalom kapcsolódik: *Saturnus* (isten) – *Szaturmusz* (bolygó), *Uranus* (isten) – *Uránusz* (bolygó), *Venus* (isten) – *Vénusz* (bolygó); *Gellérthegy* (városrész) – *Gellért-hegy* (domborzati név), *Galyatető* (helység-rész) – *Galya-tető* (domborzati név), *Hüvösvölgy* (városrész) – *Hüvös-völgy* (domborzati név), *Margitsziget* (városrész) – *Margit-sziget* (természetföldrajzi név).

Ekkor visszakerült a szabályzat szótári részébe a mássalhangzó-különbségen alapuló *muslica – muslinca* kettős alak.

Alakváltozatok az új szabályzatban

Új vonása a 12. kiadásnak, hogy a korábbiaknál gyakrabban engedi meg az eltérő írásmódú alakváltozatokat, tehát két- vagy – ritkábban – háromféle formát is ajánl. Erre következőképpen utal a kötet Előszava: „A bizottság célja az volt, hogy nagyobb változtatások nélkül, könnyebben használható, bizonyos mértékig rugalmasabb szabályzatot adjon a használó kezébe” (AkH.¹² 6.).

A 2015-ös szabályzat az alakváltozatok előbb ismertetett eseteit tekintve – minimális különbséggel – követi az AkH.¹¹ előírásait, illetve példáit. Kikerült belőle az 1984-es 45. pont példái közül a *látniuk – látniok, várniuk – várniok* és a *rég – régen, most – mostan* típus, viszont bővült a *gondolkozik – gondolkodik* kettős alakkal (itt: 44. pont). Változatlan szöveggel szerepel a 30., a 32. és a 46. pont. Ezzel szemben változott a 25. pont: egyrészt teljes egészében kikerült a szabály végéről a nyelvhasználati megjegyzés a beleszerkesztett példákkal együtt, másrészt – és ez már lényeges elvi kérdés – szabályváltozásként új **alakváltozat-típussal** bővült: *bólingat, kacsingat, tekinget – bólintgat, kacsintgat, tekintget*.

A mindennapi írásgyakorlatban a kiejtést tükröző *bólingat* forma gyakran okozott helyesírási hibát. A szóelemzés elve – akár felismert, akár tudatosan fel nem ismert formában – ott működött a nyelvhasználók nyelvi kompetenciájában, és már korábban is tipikus jelenség volt az utóbbi formák választása. Ezzel az elvi változással, az alakváltozat

mindkét tagjának egyenértékű kodifikálásával kiküszöbölhető írásgyakorlatunk – és az iskolai munka – egyik típushibája.

A 25. pont változásán kívül ki kell emelni a **h végű szavak** bizonyos csoportját érintő 74. és a 82. e) szabálypontokat. Alapvető szemléletváltásnak tarthatjuk, hogy a *céh, düh, juh, méh rüh* szavak írásmódjának szabályozása figyelembe veszi az ingadozó ejtismódot, és elfogadja a kétféle írásváltozatot. Ennek alapján a *-val, -vel, -vá, -vé* határozóragos alakok hasonult és hasonulás nélküli változatban is írhatók: *düh* [dű] v. [düh] → *dühvel* v. *dühhel, méhvé* v. *méhhé*; stb.

Az **állandó rövidítések** szabálypontjából (284.) két idevágó példát idézhetünk: lásd *l.* vagy *ld.*; oldal: *o.* vagy *old.* Az AkH.¹¹ mindkét esetben csak az első, egybetűs változatot tartalmazta, de a mindennapi írásgyakorlatban gyakori volt a most kodifikált forma. Megjegyzendő, hogy az OH. már eddig is elfogadta a két-két alakváltozatot (360–1; 362).

A **keltezés** írásában is megengedőbb a szabályzat: „Az *elseje, elsején, elsejéig* stb. szóalakok számjegyes írása: *l.* vagy *l-je, l-én* vagy *l-jén, l-ig* vagy *l-jéig* stb. Az *elseji* vagy *elsejei* szóalak számjeggyel írva: *l-i* vagy *l-ji* vagy *l-jei*” (298.). Itt meg kell említeni, hogy az 1954-es szabályzat csak a *j* nélküli alakokat tartalmazta, míg az 1984-es csak a *j-s* változatokat ajánlotta. Az AkH.¹² szerint tehát a kimondottan szűk szakmai kört érintő morfológiai szemléletkülönbségből fakadó eltérő írásmód nem okoz gondot a mindennapi alkalmazásban.

Az **óra és perc írása** című alfejezetben (AkH.¹² 300. szabálypont; AkH.¹¹ 299. pont) a *10:35* (az óra és a perc közé szóköz nélküli pont) mellett – a sajtóbeli írásgyakorlatot követve – a kettősponttal tagolt változat is bekerült: *10:35*.

Az alakváltozatok jelentős része a **szótári részben** található. Két csoportba sorolhatjuk őket: (a) néhány közülük már eddig is kodifikált, mindeddig egyféle írásmóddal rögzített idegen szó, (b) nagyobb részük pedig a nyelvünkbe és/vagy az AkH.-ba is újonnan bekerült idegen szó.

(a) Az első csoportba tartozó szavakat már eddig is többféle ejtismóddal használtuk, így a helyesírás az AkH.¹²-től követi az úzust: *advent – ádvént, diskurzus – diszkurzus, distinkció – disztinkció* (a *disztinkció* az AkH.¹¹-ben nem szerepelt, csak az MHSz. tartalmazta), *horszanna – hozsánna, státus – státusz, státusszimbólum – státuszsimbólum, standard – sztenderd* (elől áll az AkH.¹¹-ben szereplő alak; a 12. kiadás pedig a szópárok mindkét tagját tartalmazza). Az ejtészavak létrejöttének okai különbözők: a *diskurzus – diszkurzus* esetében angol hatást fedezhetünk fel, mivel a szaknyelvekben, így a nyelvészet, szöveg- tan, pragmatika szaknyelvében is erőteljesen hat a *discourse*, ennek tükröződése a második, *sz-ező* változat. A *státus – státusz* esetében viszont belső fejleménynek tarthatjuk az utóbbi alakot.

Más magyarázata van az AkH.¹² *kazah – kazak* kettősségének. A volt Szovjetunió egyik tagköztársaságának önállóvá válásával a nyelvünkben elterjedt oroszos *kazah*

mellett most már szabályos a saját nyelvi *kazak* is. Hasonló volt a *belorusz – belarusz, Belorusszia – Belarusz* esete is, amelynek problematikáját magyar megfelelőjünkkel, *fehérorosz, Fehéroroszország* formában küszöbölhetjük ki.

Még ugyanide, az első csoportba tartozik az AkH.¹¹-ben *sztyep* v. *sztyepp* formában rögzített, tehát már eddig is helyesírási és kiejtési alakváltozatoként létező lexéma. Továbbra is két azonos értékű, elfogadható alakja lesz: *sztyepp* v. *sztyeppe*. (Megjegyzés: az AkH.¹⁰ a *sztyepp* és a *steppe* formákat tartalmazta. Úgy látszik, nehéz konszenzusra jutni még a szakmának is ezzel a szóval kapcsolatban; hat évtized alatt négyféle írásmód.)

További kettősség, hogy a *Forma–1* mellett megjelent a *Formula–1*, valamint az *Otilia* mellett az *Ottília* is. (1. Az angol *formula* valóban nem 'formá'-t jelent, hanem 'minta, előírás, szabvány, képlet', itt pedig a géposztály előírásait, szabványát jelöli. 2. Az *Otilia* írásmódja 1971-től volt magyaros, amikor is az anyakönyvezési szabályok kötelezővé tették a fonetikus írásmódot, vö. Ladó 1971.) Nem helyesírási alakváltozat, de a teljesség kedvéért végül megemlítendő az *ideogram – ideogramma* kettőssége.

(b) A második csoportba tartozó szavak idegenszerűen és fonetikusan egyaránt írhatók:

behaviorizmus v. *bihéviórizmus*,

chat v. *cset*,

chatel v. *csetel*,

chili l. *csili*,

chips l. *csipsz*,

gyros l. *gírosz*,

e-mail v. *ímél*,

intellektuel v. *entellektüel*,

metropolis v. *metropolisz*,

pacemaker v. *pészmekeer*,

piranha v. *pirája*,

rap v. *rep*,

rappel v. *reppel*,

salsa v. *szalsza*,

snooker v. *sznúker*,

spray v. *spré* v. *szpré*,

steak v. *szték*,

sztrók v. *stroke*,

thriller v. *triller*.

A *v.* (*vagy*) rövidítés az egyenlő értékű alakváltozatokat jelzi, ezek mindkét alakja ott szerepel betűrendbe sorolási helyén: *chat* v. *cset*; *cset* v. *chat*. Az *l.* (*lásd*) rövidítés akkor

használatos, amikor az idegen írásmódú alakkal szemben a kiejtés szerint írt változatot ajánlja a szótár. Ilyenkor az utóbbi ad helyet a bokrosításnak: *chili* l. *csili* > *csili*, *csilije*; *csilipaprika*.

Betűszói alakváltozatok is vannak. Az MHSZ.-ben – és az AkH.¹¹ 11. lenyomatától kezdődően – a már szabályozott *CD* – *cédé* mintájára a betűszói és a fonetikus írásmód (sőt a csupa kisbetűs változat) kiterjed néhány további példára is:

DVD v. *dvd* v. *dévédé*; *DVD-lejátszó* v. *dvd-lejátszó* v. *dévédélejátszó*,

PC v. *pécé* (személyi számítógép),

pc v. *píszí* (politikailag korrekt).

Az eddig bemutatottal ellentétes folyamatra is van példa az új szabályzatban: a korábban kettős alaknak vagy helyesírási alakváltozatnak tekinthető szavak közül most már csak egy változatban szerepelnek a következők: a korábbi *esszencia* (a lényege valaminek) és *eszencia* (sűrített ízesítő) helyett mindkét értelemben az *esszencia* áll, a korábbi *paralel* – *parallel* kettősséget felváltotta a *paralel*, valamint a *zsoldoshadsereg* (zsoldosokból álló hadsereg) és a *zsoldos hadsereg* (fizetett hadsereg) helyett csak az egybeírt változat maradt, mindkét értelemben.

Összegzés

Az alakváltozatok szerepeltetése a helyesírási szabályzatot készítő bizottságban is vitát okozott. Többen hangot adtak annak a véleményüknek, hogy a szabályzatnak egyértelműen állást kell foglalnia minden kérdésben, és nem szabad teret nyitni a vagyis-írásnak, ez ugyanis az egységes magyar helyesírás megbomlásához vezethet. A korrektorok, szerkesztők, illetőleg a helyesírás-ellenőrző programok készítői részéről is hangzottak el aggodalmak. Mások viszont pozitívan értékelik az alakváltozatok létét. Olyan egyszerűsítésről van szó, amely egyrészt megkönnyíti a közoktatásban tevékenykedők munkáját, másrészt így kevesebb buktató, hibázási lehetőség adódik. Összefoglalva: ilyen számú alakváltozat nem változtatja meg helyesírásunk kialakult rendszerét, nem bizonytalanítja el a nyelvhasználókat, tehát alkalmazásukat észszerű lépésnek tarthatjuk.

Irodalom

AkH.¹⁰ = Magyar Tudományos Akadémia 1954. *A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.

AkH.¹¹ = Magyar Tudományos Akadémia 1984. *A magyar helyesírás szabályai*. 11. kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- AkH.¹² = Magyar Tudományos Akadémia 2015. *A magyar helyesírás szabályai*. 12. kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Ladó János 1971. *Magyar utónévkönyv*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- MHSz. = Deme László – Fábrián Pál – Tóth Etelka 1999. (szerk.): *Magyar helyesírási szótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- NyKk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1980–1985. *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Grétsy László – Kemény Gábor (főszerk.) 2005. *Nyelvművelő kézisztár*. Auktor Kiadó. Budapest. 1996. Tinta Könyvkiadó. 2005.
- OH. = Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2005. *Helyesírás*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Szemere Gyula 1974. *Az akadémiai helyesírás története (1832–1954)*. Akadémiai Kiadó. Budapest.